

baixmedieval

Miguel Raufast Chico¹
Institució Milà i Fontanals, CSIC, Barcelona.

Mitjançant l'estudi dels itineraris processionals de la Barcelona dels segles XIV i XV, aquest treball intenta reconstruir i identificar els espais físics urbans dibuixats per la festivitat i l'espiritualitat baixmedievals. Utilitzant informació arxivística inèdita de l'època, s'intenta descriure la xarxa viària processional de la ciutat i, alhora, reflexionar sobre el seu significat, no només religiós, sinó també social i polític.

By means of studying the itineraries followed by processions in Barcelona in the Fourteenth and Fifteenth centuries, this article aims to reconstruct and identify the physical urban spaces set aside for these festivals and religious events in the late Middle Ages. Based on unpublished archival information from the period, it attempts to describe the network of streets in the city used for the processions and, at the same time, reflect not only on the religious, but also on their social and political significance.

Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte d'investigació aprovat i finançat per la DGICYT: "Entre la Península Ibèrica y el Mediterráneo. Interacciones políticas, económicas y culturales de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media" (HUM2004-000916), dirigit per la doctora Roser Salicrú i Lluch.

Vull agrair la valuosa col·laboració d'Esther Redondo en el disseny dels mapes que acompanyen aquest article, per als quals s'ha fet servir com a base gràfica el treball d'Albert Garcia Espuche i Manuel Guàrdia Bassols, *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*, Barcelona: La Magrana, 1986, fig. 9.

Al dietari de Jaume Safont, un dels més valuosos testimonis escrits que s'han conservat de la Barcelona del segle xv, s'hi pot llegir que, el 1482, davant l'amenaça de la pesta, una gran processó encapçalada pels representants institucionals del municipi i pel lloctinent reial va recórrer els carrers de la ciutat, des de la catedral fins al convent de Sant Agustí, portant, a manera de vot, una inacabable candela "ten larga com és tot lo vogi [perímetre] de la ciutat de Barçhinona e ten grossa com és lo dit de la mà"². Amb anterioritat, s'havia procedit al mesuratge del contorn urbà, "entorn de la vora del vall e tot lo vogi de la mar"², per arribar a la conclusió que aquest tenia exactament "quatre mília cent XIII canes"³. La solució pràctica per a fer efectiva dita iniciativa processional consistí, finalment, en trossejar el gegantesc ciri, "de cana en cana", fins a disposar d'una infinitat de fragments que anirien cremant, sense interrupció, l'un després de l'altre.

Aquesta és una imatge que, malgrat el seu caràcter insòlit, considerem molt vàlida i perfectament representativa del que aquí es vol tractar. Ho és, perquè reuneix i interrelaciona dos dels elements que intervenen i actuen amb més èxit en favor de la cohesió i definició col·lectiva de les ciutats baixmedievals. D'una banda, el circuit emmurallat dins del qual aquestes es dibuixen permanentment cap a l'exterior i estableixen una clara separació (física, però alhora també jurídica) amb allò que es troba més enllà. De l'altra, els desplaçaments processionals massius, regulats i coordinats a escala institucional, que les recorren amb insistent freqüència, formulant lectures comunes de la dispersió quotidiana i, mitjançant la inte-

gració d'aquesta en itineraris únics i absorbents, convocant una representació ideal de la *universitas*.

Ambdós apareixen com a elements bàsics d'aquest espai "sacropolititzat" que, en paraules de Nilda Guglielmi, és la ciutat baixmedieval.⁴ Un espai intensament marcat per una dimensió simbòlica que conjumina el que és laic amb el que és religiós, i en el qual els gestos individuals, però especialment els institucionals i col·lectius, semblen quedar impregnats per la convivència profunda entre la realitat d'una ciutat terrenal i l'evocació d'una altra de celestial, en una imatge ja clàssica elaborada per sant Agustí en el segle V.⁵ En certa manera, al ja conegut reflex obsidional,⁶ hauríem d'afegir un no menys evident reflex processional,⁷ expressions totes dues d'una mateixa evidència –la ciutat terrenal–, però també d'un mateix ideal, representat, en darrer terme, per l'evocació de la Nova Jerusalem descrita a l'Apocalipsi.⁸

Així, la dada subministrada per Safont en relació a la Barcelona de finals del segle XV, més enllà del seu caràcter anecdòtic, resulta molt il·lustrativa d'una pràctica habitual, es diria que reiterativa i incessant, amb la qual la ciutat, arran de qualsevol motiu i circumstància, busca reafirmar la seva identitat com a cos social. Es tracta d'una operació –el recorregut processional– que reconstrueix un espai, escenifica una comunitat i, a la vegada, els sacrallitza.⁹

La intensitat i diversificació tipològica d'aquest tipus de manifestacions devocionals col·lectives a la Barcelona baixmedieval ja ha estat objecte d'estudi amb anterioritat,¹⁰ així com també la densa presència de la xarxa eclesiàstica sorgida en l'interior de les seves muralles –vegeu la figura 1–¹¹.

En aquest article, tanmateix, volem dedicar una atenció especial a l'element topogràfic a través del qual es desplega i cristal·litza tot aquest fenomen, és a dir, a aquells traçats, itineraris i, fins i tot, circuits que conformen el mapa processional de Barcelona durant els segles XIV i XV. Un mapa amb límits, espais preferencials –però també espais oblidats i marginats– i centres neuràlgics que s'insereix còmodament en el flux més general de la ciutat, aquell que té a veure tant amb el retrat aparentment fix del seu present com amb el procés canviant de la seva evolució.

La processó com a itinerari urbà

Encara que pugui semblar ben obvi, és necessari incidir en el concepte de "moviment direccional" que comporta tota celebració processional. Qualsevol definició al respecte es preocupa de ressaltar, abans que res, aquest tret diferencial.¹² Parlem, en termes merament físics, d'un grup humà en desplaçament ordenat des d'un punt determinat fins a un altre. Aquest desplaçament, que és moviment i cerimònia a la vegada, expressió d'un hàbit que es remunta més enllà del cristianisme i que troba clars antecedents en el món antic (Egipte i Mesopotàmia),¹³ mostra la seva eclosió més decidida a la fi de l'edat mitjana. Ens trobem, segons Jacques Chiffolleau, davant del "*ritus vedette*" de la baixa edat mitjana: una pràctica –el desplaçament com a processó o com a pelegrinatge– que és capaç de relegar a un segon pla de popularitat la pròpia missa comunitària.¹⁴

Així, la processó urbana trasllada la devoció i l'espiritualitat col·lectiva fora del recinte eclesiàstic i la projec-

2. SANS, J.M. [ed.] *Diariari o Llibre de Jornades (1411-1481)* de Jaume Safont. Barcelona: Fundació Noguera, 1992, p. 288. La notícia també apareix recollida a DURAN, A. *Barcelona i la seva història*. Vol. I. Barcelona: Curial, 1972, p. 564, encara que sense indicar la seva font de procedència.

3. Si considerem que la cana barcelonesa equivalia a 1,55 m (vegeu ALSINA, C; FELIU, G; MARQUET, LL. *Pesos, mides i mesures dels països catalans*, Barcelona: Curial, 1990, p. 130), ens trobem davant d'un perímetre que superava els 6.300 m de llarg.

4. GUGLIELMI, N. «Muros y puertas en el paisaje urbano (Italia del centro y del norte. Siglos XIII-XV)» *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. [Barcelona] (1988), núm. 9, p. 335.

5. "Así, la ciudad terrena, que no vive según la fe, aspira a la paz terrena, y la armonía bien ordenada del mando y la obediencia de sus ciudadanos la hace estibar en un equilibrio de las voluntades humanas con respecto a los asuntos propios de la vida moral. La ciudad celeste, por el contrario, o mejor la parte de ella que todavía está como desterrada en esta vida mortal, y que vive según la fe, tiene también necesidad de esta paz..." (SAN AGUSTÍN. *La ciudad de Dios*. Vol. II. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1962, p. 600)

6. Vegeu, per exemple, SETTIA, A. *Rapine, assedi, battaglie. La guerra nel Medioevo*. Roma-Bari: Editori Laterza, 2002, p. 82: "...di fronte a un attacco si tende,

ció, a reagire automaticamente rinchiudendosi con le proprie forze entro i luoghi fortificati..."

7. Considerem que el terme és adequat i pertinent: expressa, abans que res, una pauta de conducta, un automatisme, una elecció compulsiva que té tant de manifestació devocional com d'aglutinador identitari.

8. *La Bíblia*, Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya, Editorial Claret, Societats Bíbliques Unides, 2001: "Llavors vaig veure baixar del cel, venint de Déu, la ciutat santa, la nova Jerusalem..." (*Apocalipsi*, 21, 2). Vegeu, sobre aquest aspecte, MCDANELL, C; LANG, B. *Historia del cielo*. Madrid: Taurus, 1990, p. 109-119; o JEHEL, G; RACINET, P. *La ciudad medieval*. Barcelona: Omega, 1999, p. 601-612.

9. "...en toda ceremonia procesional el misterio último al que se nos remite es el de ofrecernos la visión de una Jerusalén celestial como prefiguración del paraíso prometido. No debe olvidarse que, desde el principio de los tiempos, la procesión es concebida como la marcha triunfal del pueblo de Dios hacia la Jerusalén celeste..." (MARTÍNEZ-BURGOS, P. «El simbolismo del recorrido procesional». A: FERNÁNDEZ, G; MARTÍNEZ, F. [coord.] *La fiesta del Corpus Christi*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2002, p. 162).

10. FERNÁNDEZ-CUADRENCH, J. «Les processons extraordinàries a la Barcelona baixmedieval (1339-1498). Assaig tipològic» *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelo-

ta, de manera solemne, sobre un espai determinat, que pot ser la mateixa ciutat en el seu conjunt o tan sols una part representativa d'aquesta. Sortir del temple implica, a la vegada, entrar en contacte amb la jurisdicció de les institucions laiques municipals,¹⁵ de manera que el recorregut processional, sigui quin sigui el motiu que l'impulsa i genera, tant si es tracta d'iniciatives generals com de to més exclusiu (parroquials, per exemple), es veu interferit i modelat per instàncies no estrictament religioses que, a la vegada que actuen sobre el seu desenvolupament, li confereixen un significat afegit.

En aquest estudi ens interessen, precisament, aquelles cerimònies de caràcter més general o que, si més no, arran de l'atenció que despertaven en les autoritats civils, acabaven essent considerades dignes d'interès per a la totalitat del municipi. Unes processons que, a la Barcelona dels segles XIV i XV, s'anunciaven públicament, sota la forma de "crides" (o "ordinacions"), pels carrers i places de la ciutat, convocant la població a participar-hi i, al mateix temps, establint les normes que tothom havia de contemplar durant la seva celebració. Aquestes "crides" –moltes de les quals es conserven, en l'actualitat, a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona¹⁶–, a més d'oficialitzar la implicació del consistori en l'esdeveniment i de dotar-lo de contingut institucional ("Ara hojats [escolteu] que us fan saber los consellers de la ciutat de Barcelona..." era la forma habitual amb la qual començava tota crida), es preocupaven de precisar el recorregut urbà que havia de seguir la processó anunciada, no només com a informació per als participants, sinó també –i potser principalment– per garan-

tir un escenari adequat a la celebració, és a dir, que aquells carrers i places per on havia de transcórrer l'itinerari processional establert presentessin l'aspecte que l'ocasió requeria.¹⁷ I és, per tant, a partir d'aquestes dades –conjuntament amb les que subministren els dietaris municipals de l'època¹⁸– que podem plantejar-nos la reconstrucció d'un mapa viari processional per a la Barcelona baixmedieval.

Al llarg d'aquests dos segles, la por, la devoció o l'alegria van impulsar repetidament els habitants de la ciutat a desfilar per les seves artèries en una escenificació ritual itinerant que, amb el pas del temps, va acabar traçant profunds solcs en la geografia urbana de Barcelona. Tant si era amb motiu de la presència indesitjada de la pesta o de l'arribada anhelada de blat en temps de carestia, com si es tractava de celebrar la pau o de magnificar la guerra, de festejar els sants o d'expressar el plany per la mort del monarca, una i altra vegada es va accionar un mateix mecanisme, un idèntic reflex processional capaç de fusionar els sentiments primaris de l'individu amb els més elaborats i sublimats de la col·lectivitat, tots ells dominats per l'acció programada de les institucions municipals, tant cívi-ques com religioses. En el mapa resultant, que té com a centre gravitacional el primer temple de la ciutat –la catedral–, amb els centres monàstics (franciscans, dominicans, augustinians i carmelitans, especialment) i l'església de Santa Maria del Mar com a principals satèl·lits, i les muralles urbanes com a límits, se'ns dibuixa immediatament una mena d'itinerari mare, un solc més profund que la resta i que sembla atraure poderosament qualsevol altra iniciativa festi-

va o devocional: el recorregut de la processó del Corpus.

La festa del Corpus: un circuit processional?

Ho desconeixem pràcticament tot sobre els itineraris processionals anteriors al segle XIV a la ciutat de Barcelona. Si bé és cert que les cròniques medievals ens parlen, des de ben antic, de l'existència de celebracions i solemnitats a l'interior de les seves muralles, cap d'aquestes notícies subministra els detalls suficients per tal de reconstruir un mínim recorregut cerimonial.¹⁹ Ens hem de situar, per tant, al 1323, quan a penes feia tres anys que la processó del Corpus recorria els carrers de la ciutat, per trobar la primera descripció precisa d'un itinerari d'aquestes característiques.

Igual que a la resta de l'Europa cristiana, la festa del Corpus, instaurada a Barcelona el 1320,²⁰ va gaudir d'una ràpida acceptació popular, impulsada de manera notòria per la implicació de les autoritats municipals en la seva celebració. Recollint expressions devocionals i elements cerimonials previs, la celebració anual del "cors sant preciós del Nostre Senyor Déus Jhesuchrist" va adquirir molt d'hora un relleu i un significat que transcendiren amplament el marc merament espiritual, fins al punt que la seva materialització va acabar convertint-se en una de les més aconseguides i buscades representacions ideals del cos social urbà.²¹ En consonància amb aquesta consolidació, la processó del Corpus va trobar i fixar, de manera igualment ràpida, un itinerari identificatiu.

"[...] [La] qual professó deu partir de la Seu e passar per la plassa e per lo carrer de la Mar, e anar a Madona

Sancta Maria de la Mar, e partén d'aquèn, passerà per lo Born e per lo carrer de Muncada, e anar als Preïcadors, e puix tornar per la Bòria a la Seu."²² Aquesta convocatòria pública, feta pels consellers de Barcelona amb motiu de la festa del Corpus de 1323, sembla ser la descripció més antiga que posseïm a l'actualitat d'un recorregut processional en aquesta ciutat. Més enllà del fet que es tractés d'un traçat concebut *ex professo* per a aquesta festivitat, o que, per contra, fos deutor d'altres traçats precedents –els quals, com ja hem dit, desconeixem–, la seva fisonomia ens remet a la pròpia evolució urbanística del municipi. Des del centre de l'antic nucli romà i altmedieval on es trobava la catedral (vegeu la figura 2), la processó reproduïa el procés de creixement del municipi, clarament decantat en aquesta època cap a la nova àrea comercial de la Ribera, baixant el carrer del Mar (avui Argenteria) fins a arribar a l'església de Santa Maria del Mar, i després retornar a la Seu, passant per la plaça del Born, el carrer Montcada i el carrer de la Bòria. Estem davant d'un trajecte circumval·lador d'anada i tornada, per tant, que connectava els dos principals temples de la ciutat, però que, al mateix temps, unificava ritualment el centre històric i administratiu de Barcelona amb la zona més dinàmica i emergent del municipi.

Igualment, i seguint les disposicions dels consellers, la il·luminada comitiva,²³ integrada pel clergat, les autoritats municipals i la resta de fidels, visitava –i, per tant, distingia– un tercer centre religiós, com era el convent dels dominicans o "predicadors" (on actualment es troba el mercat de Santa Caterina), en un gest institucional de doble lectura que possible-

na] (2005), núm. 26, p. 403-428.

11. JASPERT, N. «El Consell de Cent i les institucions eclesiàstiques: cap a una visió comprensiva» *Barcelona. Quaderns d'Història* [Barcelona] (2001), núm. 4, p. 108-127.

12. Vegeu, entre d'altres, *Diccionari d'Història de Catalunya*. Barcelona: Ed. 62, 1992, p. 852; *Diccionari d'Història Ecclesiàstica de Catalunya*. Vol. III. Barcelona: Ed. Claret, 2001, p. 152.

13. BLANCO, A. «Mitología de las procesiones. Antecedentes paganos de las procesiones cristianas» *Boletín de la Real Academia de la Historia* [Madrid] (1985), núm. 182, p. 3-53.

14. CHIFFOLEAU, J. «Dels ritus a les creences. La pràctica de la missa a l'Edat Mitjana» *L'Avenç* [Barcelona] (1988), núm. 111, p. 40.

15. MIRÓ, R. «El Consell cerverí i la processó de Corpus». A: *Formes teatrals de la tradició medieval* (Actes del VII Col·loqui de la Société Internationale pour l'Étude du Théâtre Médiévale, Girona, 1992). Barcelona: Institut del Teatre, 1996, p. 163-171.

16. Dins la sèrie "Ordinacions originals" del subfons "Consell de Cent" (A partir d'ara: AHCB, CC, Ordinacions originals); i en concret, per a l'època que ens ocupa, els dinou primers volums, que abasten des de l'any 1312 fins al 1503. Igualment, tan el "Llibre del Consell" (AHCB, CC, Llibre del Consell) com la sèrie "Ordinacions" (AHCB, CC, Ordinacions), recullen disposicions municipals emeses pels regidors de Barcelona amb relació al tema processional.

17. "...que los habitants en los carrers per hon la dita professó passarà fassen escombrar les carreres, e aquelles enramar dalt e enjoncar, segons que-s pertany al dit fet e a la reverència de Déu, per lo qual la dita professó se fa..." (AHCB, CC, Ordinacions originals, XXVI-1, carpeta 42. 1390)

18. Dietaris que, entre d'altres coses, solien fer-se ressò de les celebracions i actes festius que tenien lloc a la ciutat. A més a més del ja citat *Dietari o Llibre de Jornades (1411-1484) de Jaume Safont* (nota 2), vegeu també "Crònica del Racional de la Ciutat de Barcelona", *Recull de Documents i Estudis* [Barcelona] (1921), núm. 1, p. 113-192, per al període que va des de 1334 fins a 1417; i *Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*. 28 vol. Ajuntament de Barcelona, 1892-1992, en concret els tres primers volums, per al període comprès entre els anys 1390 i 1533. Menció especial mereix el *Llibre de les Solemnitats de Barcelona*. 2 vol. Barcelona: Institució Patxot, 1930, on apareixen registrades, des de l'any 1423 fins el 1719, aquelles cerimònies (entrades i exèquies reials, processons del Corpus, etc.) la importància o transcendència de les quals aconsellava una descripció molt més detallada.

19. L'entrada de Lluís el Pietós a la ciutat, el 801, després del setge victoriós contra els àrabs, seria l'exemple més llunyà del qual disposem. Vegeu, per a una breu descripció de la processó que va tenir lloc amb motiu de l'entrada esmen-

ment tenia tant a veure amb la destacada participació d'aquest orde en la difusió de la festa del Corpus²⁴ com amb el fet inqüestionable que, en aquells moments, les reunions del màxim òrgan rector de la ciutat, el Consell de Cent, tenien lloc en aquest mateix recinte.²⁵

Aquest model, malgrat algunes variacions, es mantindrà fins a la fi del segle XIV. Així, ens trobem amb una processó del Corpus que, des de mitjan segle, ja no inclou el monestir dels dominicans en el seu itinerari, que ha invertit també el sentit del seu recorregut –és a dir, que parteix de la Seu i es dirigeix cap a Santa Maria del Mar pels carrers de la Bòria i Montcada, retornant a la catedral pel carrer del Mar–, i que, a partir del 1391, experimenta un canvi substancial en ampliar-se de manera notòria el seu traçat. La modificació apareix detalladament registrada en l'anotació corresponent al 25 de maig de dit any en el Dietari del Consell: "...ixent de la Seu anant per la Fràneria tot dret e per la plaça de les Cols e dels Sartres, e per la Bòria tro a la cappella den Marcus e per lo carrer de Munchada entran per lo Born a Madona Sta. Maria de la Mar e ixent daquela anant per los Cambis vells tro al canto del carrer den Gimnas, e prenent per lo carrer ques devant la carniceria del cap del carrer Ampla e per lo carrer Ampla avall tro al canto de Ragomir, e per Ragomir amunt e per la plaça de Sent Jacme anant e entrant a la dita seu."²⁶

El dibuix resultant, una circumval·lació encara més dimensionada a l'entorn de l'antic recinte emmurallat romà, explica tant la rellevància assolida per la festivitat del Corpus a Barcelona com –una vegada més– la pròpia evolució interna de la ciutat.²⁷

La processó manté el seu recorregut inicial entre la Seu i Santa Maria del Mar, però ja no retorna a la catedral directament com abans, sinó que prolonga l'itinerari –vegeu la figura 3– cap a una nova àrea de creixent prestigi social com és la que es vehicula a l'entorn del carrer Ample, per, ara sí, tornar al punt de sortida, utilitzant una de les principals i més antigues vies de la ciutat, com és el carrer de Regomir. Si sembla raonable pensar que l'èxit de la celebració i el cada vegada més intens (i extens) seguici que integrava la processó del Corpus aconsellaren augmentar l'espai físic pel qual aquesta havia de transcórrer,²⁸ també és lícit considerar, d'altra banda, que, en la mesura que l'espai urbà mai no és "neutral",²⁹ amb aquesta iniciativa el que s'intentava era privilegiar zones molt concretes de la ciutat, en funció del seu pes econòmic, social o àdhuc institucional: cal tenir present, sense anar més lluny, que, a aquestes alçades, el Consell de Cent ja havia abandonat la seva seu provisional en el monestir dels dominicans i que, ara, la Casa de la Ciutat es trobava permanentment instal·lada en la confluència del carrer de Regomir amb la plaça de Sant Jaume,³⁰ exactament per on discorria el nou traçat de la processó del Corpus.

Amb aquesta ampliació, la processó sembla trobar el seu format definitiu –que es mantindrà inalterable durant segles–, mentre la ciutat delimita un espai selecte i privilegiat, suficientment representatiu com per escenificar-hi, de manera periòdica i repetitiva, el ritual devocional, sacralitzador i identitari que va acabar essent la festa medieval del Corpus. La forta atracció exercida pels dos grans temples de Barcelona i pel centre polític de la ciutat fixa, d'alguna

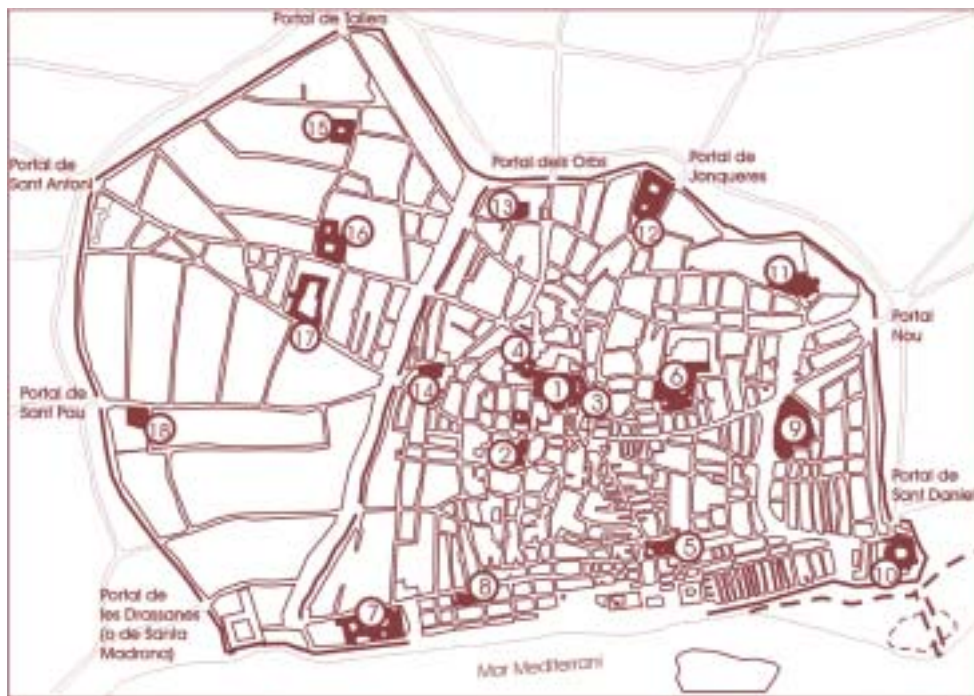

Fig. 1. Barcelona al segle XV: 1. Catedral; 2. Casa de la Ciutat; 3. Palau Reial; 4. Palau Episcopal. 5. Santa Maria del Mar; 6. Monestir de Santa Caterina (dominics); 7. Monestir de Sant Nicolau (franciscans); 8. Monestir de la Mercè (mercedaris); 9. Monestir de Sant Agustí (agustins); 10. Monestir de Sant Daniel (clarisses); 11. Monestir de Sant Pere de les Puelles (benedictines); 12. Monestir de Santa Maria de Jonqueres (orde de Sant Jaume); 13. Monestir de Santa Anna (orde del Sant Sepulcre); 14. Santa Maria del Pi; 15. Monestir de Natxaret (cistercencs); 16. Monestir del Carme (carmelites); 17. Hospital de la Santa Creu; 18. Monestir de Sant Pau del Camp (benedictins).

manera, un recorregut que sempre orbitarà al voltant de l'antic nucli urbà (de fet, tant el carrer de la Bòria com el carrer de Regomir corresponien als dos grans eixos viaris que creuaven la Barcelona romana, el *cardus* i el *decumanus*, respectivament) i que, en qualsevol cas, mai no es projectarà cap al perímetre emmurallat medieval.³¹

El Corpus, com a processó per excel·lència de la ciutat, estretament associada als poders institucionals i a la imatge corporativa del municipi, cobra, amb el temps, la categoria de circuit processional bàsic, una mena de gran i profund solc central al qual semblen abocar, tard o d'hora, la resta de cerimònies cíviques i religioses que es desenvolupen a la Barcelona baixmedieval.

Itineraris processionals

Probablement el millor exemple

per obtenir una clara percepció del funcionament, sentit i dimensió d'una processó general a la Barcelona baixmedieval sigui, paradoxalment, el cas d'un itinerari mai fet.

El 25 de maig del 1448, poques hores després que a la ciutat es percebessin els efectes d'un terratrèmol de magnitud 5'6 ocorregut a Bigues (Vallès Oriental),³² el bisbe i el Capítol de la Seu van plantejar als regidors municipals la possibilitat de fer una "processó general" que, inicialment, havia de sortir de la catedral i tornar-hi, passant per l'església del Pi, els monestirs de Framenors i de la Mercè, i l'església de Santa Maria del Mar. Amb la mateixa celeritat, els consellers, després d'una reunió d'emergència, van considerar que la proposta no era convenient i, en el seu lloc, van decidir que cada església o monestir celebrés processó particular però, això sí, dintre dels propis recintes eclesiàstics.

tada, ASTRONOMUS, *Vita Hludowici imperatoris* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum, 64). Hannover: Buchhandlung, 1995, p. 318-320.

20. AHCBC, CC, Llibre del Consell, I-6, f. 16r. Per a la història de la festa del Corpus a Barcelona, vegeu DURAN I SANPERE, A. *La fiesta del Corpus*. Barcelona: Ediciones Aymà, 1943.

21. "Funcionaven [les processons del Corpus] no només com un mirall de la *universitas fidelium* real, sinó com el reflex d'una societat ideal, i, evidentment, el municipi hi figurava d'una manera prominent" (JASPERT, N. «El Consell de Cent...», p. 113). Sobre aquest aspecte, vegeu igualment JAMES, M. «Ritual, Drama and Social Body in the Late Medieval English Town» *Past and Present* [Oxford] (1983), núm. 98, p. 3-29.

22. AHCBC, CC, Llibre del Consell, I-8, f. 29v.

23. "...tothom comunament, axí prohòmens com dones, deuen portar lums a la professó, ço és, de ciris o de brandons grans o pochos, segons que-ls plàcia..." (*Ibidem*).

24. DURAN, A. *La fiesta...*, p. 15.

25. CUBELES, A. «L'evolució de les actuacions del Consell de Cent en matèria d'urbanisme al segle XIV» Barcelona. *Quaderns d'Història* [Barcelona] (2001), núm. 4, p. 132-133.

26. *Manual de Novells Ardits...*, vol. 1, p. 14.

27. Tal i com assenyalen JEHEL, G; RACINET, P. *La ciudad medieval...*, p. 137: "...hay que considerar que la ciudad antigua o medieval nunca ha tenido el

aspecto coagulado bajo el cual se la ve hoy en día. Como la ciudad actual, estaba en perpetua transformación". Per al cas que ens ocupa, hem de visualitzar una processó del Corpus a Barcelona que cada any es trobava amb paisatges urbans canviants, especialment pel que fa a la Seu i Santa Maria del Mar, ja que tots dos temples van experimentar un significatiu procés constructiu al llarg del segle XIV.

28. Per a una minuciosa descripció dels elements que, el segle XV, participaven a la processó del Corpus a Barcelona, vegeu la reconstrucció que fa DURAN, A. *La fiesta...*, p. 18-25, de la celebrada el 1424.

29. HANAWALT, B.; REYERSON, K. «Introduction» A: HANAWALT, B.; REYERSON, K. *City and Spectacle in Medieval Europe*. Minneapolis: University of Minnesota, 1994, p. XVIII.

30. CUBELES, A. «L'evolució...», p. 134.

31. Una circumstància que també es dona, per exemple, a la València baixmedieval. Vegeu FERRER, R. «Mundo urbano y discurso procesional en la Valencia bajomedieval». A: MOLL, I. [ed.] *La vida quotidiana dins la perspectiva històrica* (III Jornades d'Estudis Històrics Locals, 1983). Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics, 1985, p. 181-185.

32. Vegeu, per a un exhaustiu estudi sobre l'activitat sísmica a la Catalunya baixmedieval, OLIVERA, C. [et al.] *Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 2005, i en concret, per al terratrè-

El document on ha quedat registrat tot aquest afer esdevé una preciosa eina per a la comprensió del fenomen processional urbà.³³ D'entrada, ja deixa traslluir de forma meridiana l'existència d'aquest reflex processional del qual parlàvem a l'inici de l'article, que sembla activar-se de manera quasi automàtica enfront de qualsevol tipus de situació. Després, mostra com l'itinerari –en aquest cas, una mena de rectangle que tendia a encerclar la totalitat de l'antic nucli urbà, amb els seus punts extrems a les esglésies del Pi i de Santa Maria del Mar i al convent dels franciscans– apareix quasi sempre construït com una etapa o successió d'etapes que interrelacionen diversos centres religiosos, en una suma que vol ser alhora geogràfica i espiritual, espacial i simbòlica, i que remet, en darrer terme, a aquesta doble qualitat de la ciutat medieval com a realitat terrenal i evocació celestial. Finalment, ens informa sobre la gestació de la cerimònia i, a la vegada, permet intuir el joc de forces que s'estableix en aquest procés. El plantejament inicial, elaborat per l'alt estament religiós de Barcelona –però que contemplava la participació tant dels consellers com dels principals ordes monàstics–, era finalment assumit pel poder civil, el qual, al seu torn, el reinterpretava i el reconduïa fins a una escenificació totalment diferent.

L'argumentació dels consellers, que transformava la processó general en un conjunt fragmentat de cerimònies aïllades i poc o gens mòbils, debilitava el sentit institucional de l'acte i, en tot cas, anul·lava gran part del seu poder com a representació unitària del cos social urbà. Per als regidors municipals –al·lèrgics a tot allò que fos mínimament susceptible de pro-

Evocació idealitzada de l'entrada del príncep de Viana a Barcelona l'any 1461. Detall de l'obra de Ramon Tusquets, 1886.

moire l'agitació popular o el descontrol social dins de la ciutat–, l'experiència d'anteriors seqüències sísmiques a Barcelona aconsellava ara, per precaució, evitar una manifestació processional d'aquestes característiques: "...com per semblant cas de terratrèmol en lo passat se féu processó general e foren en la església del monastir de Sant Agostí, fou terratrèmol e fou feta gran remor entre la gent, e per aquesta rahó fou deliberat que no és espedient, en alguna forma, que processó general sia feta."³⁴

Així, en clar contrast amb el que acabava de succeir tot just dos dies abans, quan la ciutat havia celebrat

la processó del Corpus en la seva forma i ordre habituals,³⁵ ara l'itinerari desapareixia i el desplaçament comunitari era substituït, a la vegada, per una acumulació de representacions reduïdes –les processons a l'interior de cada temple– d'aquesta imatge simbòlica més àmplia que era la processó general.

En realitat, i deixant de banda el que acabem de veure, són les processons que tenen a veure amb epidèmies o calamitats naturals les que semblen relacionar amb més precisió el recorregut devocional amb la seva funció. Almenys això és el que s'esdevé el 1348 quan, atacada per la pesta, Barcelona organitza una processó general l'itinerari de la qual fa la impressió que pretén abraçar –és a dir, col·locar sota protecció– ja no només una part representativa, sinó la totalitat del recinte urbà medieval. Partint, com sempre, de la Seu, el seguici, després de passar per Santa Maria del Mar i la plaça del Born, es dirigí al portal de Sant Daniel, a l'extrem oriental de la ciutat –vegeu la figura 4–, i, una vegada allí, anà vorejant internament el perímetre emmurallat, tot visitant de passada l'església de Sant Pere de les Puelles, fins a l'alçada de la plaça de Santa Anna (avui Portal de l'Àngel), per acabar baixant recte cap a la catedral.³⁶

Un traçat de caire semblant va ser utilitzat, pel mateix motiu, el 1465, quan la processó es desplaçà des de la Seu fins a la capella de Nostra Senyora de la Pietat, al monestir de Sant Agustí, per dirigir-se després cap al monestir de Santa Anna i retornar, finalment, a la catedral pel carrer Canuda.³⁷ En canvi, el 1472, amb la ciutat assetjada per les forces de Joan II, en els que eren els últims moments de la guerra civil catalana, s'optà per

una opció rogativa més prudent, allunyada de les muralles, convertint la processó pel cessament de l'epidèmia en una reproducció literal de l'itinerari del Corpus.³⁸

Fos com fos, tots i cadascun d'aquests recorreguts processionals descrits s'entesten a identificar la ciutat amb l'espai inclòs dins del recinte emmurallat del segle XIII –vegeu la figura 1–, en una dinàmica força habitual que sembla excloure o ignorar l'expansió del municipi cap a l'àrea del Raval (carrer Hospital, carrer del Carme, carrer Tallers, etc.). Durant el segle XIV, al llarg del qual la nova muralla es troba en ple procés de construcció i, per tant, encara no ha pogut assimilar tota aquesta zona “externa”, però també al llarg del XV, quan el perímetre fortificat de Barcelona –exceptuant la seva franja marítima– ja ha quedat fixat de manera precisa, definint clarament el territori urbà del municipi, són poc freqüents els desplaçaments devocionals que van més enllà d'aquesta mena de frontera cerimonial –a l'alçada del que avui serien les Rambles– que sembla constituir el traçat emmurallat edificat en temps del rei Jaume I.³⁹

La importància de l'itinerari com a fet escènic queda palesa amb molta claredat en el trasllat que, el 1339, es va fer a Barcelona de les restes de Santa Eulàlia, patrona de la ciutat. Un gest ritual aparentment circumscrit a l'interior de la Seu, puix que es tractava de portar les despulles de la santa des de la sagristia del temple fins a la nova cripta construïda amb aquesta finalitat, va ser convertit en una cerimònia processional molt dimensionada amb un recorregut idèntic al que, en aquelles dates, es feia per la festa del Corpus, és a dir, el circuit format per la Catedral, el

mol de 1448, les p. 197-212.

33. AHCB, CC, Deliberacions, II-5, f. 18v-19r. 25 de maig de 1448.

34. *Ibidem*, f. 19r.

35. El 23 de maig de 1448, segons recull el *Manual de Novells Ardis...*, vol. 2, p. 33.

36. "...de sede ad ecclesiam Sancte Marie de Mari, et post per Buffurnum ad portale Sancti Damiani, et post ad portalem Novum, et post ad ecclesiam Sancti Petri Puellarum, et post ad caput superius platee Sancte Anne, et post ad ficulneam Cocorellam, et post ad furnum de Archibus, et post ad sedem..." ("Crònica del Racional...", p. 119. 2 de maig de 1348).

37. AHCB, CC, Ordinacions originals, XXVI-10, carpeta 695. 16 de febrer de 1465.

38. "...partirà de la dita Seu e tirarà passant devant lo Palau Reyale, e per la plaça del Blat, e per la Bòria, e per lo carrer de Montchada intrarà en Sancta Maria de la Mar, e de aquí, exint, farà lo vogí que acostuma fer la processió de Corpore Christi..." (AHCB, CC, Ordinacions originals, XXVI-13, carpeta 896. 12 de juny de 1472).

39. Vegeu, per a un fenomen semblant a la ciutat francesa d'Avinyó, VÉNARD, M. «Itinéraires de processions dans la ville d'Avignon» *Ethnologie française* [París] (1977), núm. 7/1, p. 55-62. Malgrat tot, aquests desplaçaments més llunyans existeixen: el 1458, una processó anà fins al Portal de Sant Antoni amb motiu de l'arribada a Barcelona de les relíquies de Sant Cosme i Sant

Damià (AHCB, CC, Ordinacions, IV-8, f. 62), mentre que, el 1374, apareix documentada una processó per demanar pluja que, deixant la ciutat, arribà fins al monestir de Valldonzella ("Crònica del Racional...", p. 149).

40. *Crònica de Pere el Cerimoniós*. A: SOLDEVILA, F. [ed.] *Les quatre grans cròniques*, Barcelona: Editorial Selecta, 1971, p. 1034. El fet ha estat tractat a DURAN, A. *Barcelona...* Vol. I, p. 348, mentre que l'itinerari processional apareix detallat a AHCB, CC, Llibre del Consell, I-14, f. 34v. 8 de juliol de 1339.

41. Una molt interessant aproximació a aquest tema es pot trobar a SABATÉ, F. *Lo senyor rei és mort!*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 1994. Vegeu també, del mateix autor: *Cerimònies fúnebres i poder municipal a la Catalunya baixmedieval*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2003.

42. Per a aquests itineraris, vegeu *Llibre de les Solemnitats...*, vol. 1, p. 55-56 (reina Violant, 1431), p. 250 (príncep de Viana, 1461) i p. 313 (Joan II, 1479).

43. Per a una aproximació al tema de l'entrada reial a la Barcelona baixmedieval, vegeu KOVACS, L. «La ciutat com a escenari: les entrades reials i la festa urbana» *Barcelona. Quaderns d'Història* [Barcelona] (2003), núm. 9, p. 71-82; RAUFAST, M. «¿Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona (1458)» *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona] (2006), núm. 36/1, p. 295-333.

carrer Montcada, l'església de Santa Maria del Mar i el carrer Argenteria. La presència –i participació– del rei Pere el Cerimoniós a l'esmentada processó, conjuntament amb moltes altres personalitats, tant civils com eclesiàstiques, acabà conferint a l'esdeveniment un to ostensiu i propagandístic molt acusat, tal i com ha quedat reflectit en la pròpia crònica del monarca.⁴⁰

Les exèquies per la mort a Barcelona d'algun dels membres de la família reial donaven peu, justament, a situacions similars d'índole processional, en la mesura que el trasllat cerimonial del cos del difunt a la Seu implicava una escenificació necessitada, al seu torn, d'un espai que intensifiqués el seu discurs.⁴¹ Això és el que s'esdevindrà, per exemple, amb la reina Violant, vídua de Joan I, el 1431; amb el príncep de Viana, fill de Joan II, el 1461; o amb el propi Joan II, el 1479, quan curtes distàncies com les que separaven el palau del rei o el de la reina de la catedral es prolongaren en forma de recorreguts urbans que –una vegada més– prenién la processó del Corpus com a model, en aquest cas en el seu traçat més ampli, és a dir, aquell que, des de Santa Maria del Mar, tornava a la Seu pels carrers Ample i de Regomir.⁴²

Altres tipus de cerimònies amb les quals la Barcelona baixmedieval, com a cos social, entrava en contacte amb la monarquia, com podien ser les entrades reials o el trasllat de les restes dels sobirans al monestir de Poblet (panteó tradicional dels reis de la Corona d'Aragó), tendien igualment a crear itineraris de gran recorregut destinats a amplificar visualment el seu particular missatge. En el cas de les entrades reials –celebracions d'una creixent complexitat, amb les quals

Barcelona festejava la primera visita del rei a la ciutat–, la rebuda es materialitzava, en el segle xv, sobre un traçat urbà extens que conduïa el visitant, amb diverses etapes, des d'una de les portes de la muralla (o des de la platja, si l'arribada era per mar) fins al seu allotjament reial, passant obligatòriament per l'església de Santa Maria del Mar i la Seu.⁴³ Al fet de compartir part del seu itinerari amb el de la processó del Corpus –vegeu, com a exemple, la figura 5, per a l'entrada de Joan II en Barcelona el 1458⁴⁴–, se li afegien, a més, en aquest tipus d'actes, altres similituds de marcat simbolisme religiós –com ara la utilització del pal·li que exaltava tant la forma sagrada com el monarca, o l'engalanament ritual dels carrers en cada ocasió– que acabaven emparentant de manera intencionada la recepció municipal al sobirà amb l'entrada de Jesús a Jerusalem.⁴⁵

Per la seva banda, els monestirs de la ciutat, a més de constituir-se habitualment en punts de referència per als traçats processionals i, per aquest motiu, tenir un paper important en la fisonomia final d'aquests –en el mateix sentit que ho feien, com ja hem tingut ocasió de comprovar en referir-nos a la processó del Corpus, la Catedral o l'església de Santa Maria del Mar–, també eren capaços de generar, per si mateixos, cerimònies de caire general que es projectaven sobre el conjunt urbà de Barcelona. És el que s'esdevenia, per exemple, quan algun orde monàstic celebrava el seu Capítol General a la ciutat. El 1357, amb aquest motiu, els franciscans van promoure una processó que va recórrer la totalitat de la façana marítima de Barcelona, des del monestir de Sant Nicolau (o de "Framenors") fins al de Sant Daniel (resi-

Fig. 2. La processó del Corpus a la Barcelona del segle XIV: 1. Carrer de la Bòria; 2. Carrer Montcada; 3. Carrer Argenteria; 4. Traçat de la muralla del segle XIII.

Fig. 3. La processó del Corpus a la Barcelona del segle XV: 1. Carrer de la Bòria; 2. Carrer Montcada; 3. Carrer Ample; 4. Carrer de Regomir; 5. Traçat de la muralla del segle XIII.

Fig. 4. Reconstrucció aproximada de la processó per epidèmia de pesta a Barcelona el 1348: 1. Santa Maria del Mar; 2. Portal de Sant Daniel; 3. Portal Nou; 4. Plaça de Santa Anna; 5. Traçat de la muralla del segle XIII.

Fig. 5. Entrada reial de Joan II a Barcelona el 1458: 1. Carrer Ample; 2. Santa Maria del Mar; 3. Carrer Montcada; 4. Carrer de la Bòria; 5. Catedral.

44. "...E, après, lo dit senyor cavalcarà e irà per lo carrer Ample, tot dret, e, girant la via dels Cambis, passarà denant Sancta Maria de la Mar, fahent la volta del Born, e irà per lo carrer de Muntcada, e, passant per la capella d'en Marchús, tirerà per la Bòria amunt, e per la plaça de les Cols, tot dret, a la plaça de Sanct Jacme, e d'aquí gireirà la via de la Seu..." (AHCBC, CC, Ordinacions, IV-8, f. 72v-73r. 20 de novembre de 1458).

45. "Esta imagería comparaba al príncipe humano con el Cristo divino y la ciudad mundana con Sión, trayendo lo eterno a lo temporal y definiendo la relación entre el gobernante y la ciudad en un terreno espiritual en lugar de hacerlo tan sólo en término

dència de les monges clarisses, també franciscanes), per a, posteriorment, desplaçar-se cap al centre de la ciutat amb la seva visita a la Seu.⁴⁶ El 1405, van ser els dominicans els que van escenificar aquesta circumstància –el seu Capítol General– amb una cerimònia processional que unia el seu monestir (Santa Caterina) amb el dels franciscans (Sant Nicolau) i amb la Seu, utilitzant el recorregut del Corpus (carrers de la Bòria i de Montcada, església de Santa Maria del Mar, carrer Ample i carrer de Regomir), i que va comptar amb un ampli suport per part de les autoritats municipals, essent una nova mostra de l'estreta relació que, des de sempre, va existir entre els ordes mendicants i els poders civils a la Barcelona baixmedieval.⁴⁷

Per no eternitzar-nos en una inacabable llista de tipologies processionals, i essent plenament conscients que deixem fora motius que mereixerien ser abordats –com ara, sense anar més lluny, la recepció de relíquies de sants per part de la ciutat–, voldríem concloure aquest repàs dedicant atenció a un d'aquells moments en què més propers i emparentats ens semblen el reflex obsidional –recorrem, la recerca compulsiva de protecció rere les muralles– i el processional: l'amenaça bèl·lica, és a dir, la guerra.

Entre 1462 i 1472 –el temps que va durar la guerra civil catalana–, Barcelona intensificà exponencialment la seva consciència de ciutat emmurallada, en la mateixa mesura que, al seu interior, es disparava la sensibilitat processional. A les disposicions destinades a garantir la seguretat i impermeabilitat del recinte fortificat, en una incessant activitat que portava a controlar de manera exhaustiva

tots aquells moviments, tant d'entrada com de sortida, que es produïen a través dels portals exteriors de la ciutat, se'ls afegí una especial predisposició, per part del municipi, a expressar-se col·lectivament i devocional davant les fluctuacions del conflicte. Ambdues accions podrien tenir, entre d'altres coses, un objectiu comú: reforçar –o, tal vegada, forçar, a seques⁴⁸– el sentiment comunitari tan preuat davant del perill exterior, contrarestant així, de forma literal o simbòlica, les possibles dinàmiques socials dispersives generades pels períodes de crisi.

Així, al llarg d'aquests anys, al costat d'iniciatives processionals com les que hem anat veient, hi van aparèixer celebracions que, ara, remetien directament al benefici polític de la ciutat, com succeí el 1463, quan, fent servir l'itinerari del Corpus, es va promoure una cerimònia rogativa amb la finalitat d'"endregar los affers e negocis de la present ciutat e Principat de Cathalunya, en tal manera que succehescha pau, tranquil·litat e repòs..."⁴⁹ o el 1466, quan una intenció similar donà lloc a tres processons que, en dies successius i sortint de la Seu, van anar una al monestir dels dominicans, l'altra a l'església de Santa Maria del Mar, i la darrera al convent dels franciscans.⁵⁰ L'últim any de la contesa, amb la derrota cada vegada més a prop, a Barcelona hi serà motiu de processó ja no només la notícia d'un èxit militar,⁵¹ sinó també l'arribada quasi simultània d'aliments per mar,⁵² en els que, possiblement, van ser uns dels darrers actes cerimonials col·lectius abans de la capitulació de la ciutat davant de Joan II.

Una vegada aquest va haver traspassat la muralla protectora, s'inicià

un nou cicle i, conjuntament amb la progressiva normalització del repertori processional habitual, trastocat pel conflicte bèl·lic, prengué força tot allò que representés, de nou, celebrar la reunió del cos social urbà amb el monarca.

Conclusions

De la mateixa manera que la processó urbana baixmedieval pot ser interpretada com una representació ideal de la *universitas* –és a dir, del cos social–, l'itinerari processional és, al seu torn, susceptible de ser contemplat com un intent de reconstrucció d'un espai ideal on escenificar aquest missatge. La suma de recorreguts processionals a l'interior d'una ciutat tendeix a materialitzar, en tot cas, un mapa propi i canviant que té a veure tant amb la realitat física del municipi medieval com amb la simbologia politicoreligiosa que l'impregna.

L'aproximació a aquest tipus de recorreguts –el de les processons generals– a la Barcelona de la darreria de l'edat mitjana suggereix l'existència d'un circuit processional bàsic –un espai urbà ideal– que és compartit tant per la festa del Corpus com per altres tipus de manifestacions cerimonials i festives, i que atrau poderosament cap al seu traçat gran part de la resta d'itineraris rogatius. Itineraris que, a la vegada, apareixen múltiples condicionats, tant pel motiu o la intenció que els origina com per la presència d'una densa xarxa eclesiàstica que, a l'interior de la ciutat, sembla tenir capacitat per absorbir –i dimensionar exponencialment– les necessitats devocionals de la seva població. D'aquesta manera, el perímetre emmurallat de la Barcelona baixmedieval, identitat física

i ahora jurídica del municipi, sembla actuar també com a límit i frontera d'uns desplaçaments col·lectius que molt rarament s'aventuren més enllà del recinte fortificat i que, en la seva gran majoria, se circumscriuen a aquell espai, més antic, de la ciutat que emmarquen les muralles del segle XIII.

La visió ideal –i, per tant, en gran part, fictícia– que subministren aquests rituals no ha d'amagar, al capdavall, que, en la mesura que la societat urbana baixmedieval s'organitza sobre un complex equilibri entre dinàmiques d'unificació i tendències disgregadores,³³ tant la composició i ordenació del seguici processional –un aspecte que no s'ha tractat aquí– com l'itinerari devocional mateix es converteixen en elements discursius –no aliens a la tensió i el conflicte– destinats, justament, a pal·liar tota possible esquerda en l'estructura i ordre social de la comunitat.

BIBLIOGRAFIA

Fonts primàries

ASTRONOMUS, *Vita Hludowici imperatoris* (Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Germanicarum, 64). Hannover: Buchhandlung, 1995.

La Bíblia, Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya, Editorial Claret, Societats Bíbliques Unides, 2001.

"Crònica del Racional de la Ciutat de Barcelona", *Recull de Documents i Estudis* [Barcelona] (1921), núm. 1, p. 113-192.

Crònica de Pere el Cerimoniós. A: SOLDEVILA, F. [ed.] *Les quatre grans cròniques*, Barcelona: Editorial Selecta, 1971.

Diccionari d'Història de Catalunya. Barcelona: Ed. 62, 1992.

Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya. Vol. III. Barcelona: Ed. Claret, 2001.

DURAN, A.; SANABRE, J. [ed.] *Llibre de les Solemnitats de Barcelona*. 2 vols. Barcelona: Institució Patxot, 1930.

legales" (MUIR, E. *Fiesta y rito en la Europa Moderna*, Madrid: Editorial Complutense, 2001, p. 306).

46. "Crònica del Racional...", p. 128. 28 de maig de 1357.

47. "Perquè los dits consellers, per reverència de Nostre Senyor Déu e honor de Sanct Domingo e de tot l'ordre dels prehidadors, acompanyaran ab prohòmens la dita processó, preguen tothom generalment que acompanyen també aquella processó e n facen honor" (AHCB, CC, Ordinacions originals, XXVI-2, carpeta 79. 6 de juny de 1405). Per a la relació del Consell de Cent barceloní amb els ordes religiosos, vegeu JASPERS, N. «El Consell de Cent...».

48. Tal i com queda palès, pel que fa al reflex obsidional, en el dietari de Jaume Safont: "...foren peradats los demás portals de la ciutat a pedra e a morter, no pas per por dels enemics qui eren defora, mas per por de molts traïdors que havia dins la present ciutat" (SANS, J. M. [ed.] *Dietari...*, p. 170).

49. AHCB, CC, Ordinacions originals, XXVI-10, carpeta 653. 19 de novembre de 1463.

50. AHCB, CC, Ordinacions originals, XXVI-11, carpeta 716. 19 de marzo de 1466.

51. "... sia feta sollempne processó, partint de la Seu e anant al monastir dels Agustins, a la capela de Santa Maria de Pietat..." (AHCB, CC, Ordinacions originals, XXVI-13, carpeta 889. 7 d'abril de 1472).

52. "... partint de la Seu, e entrant per la Bòria e per lo carrer de Muntcada fins

a la sglésia de Santa Maria de la Mar..." (AHCB, CC, Ordinacions originals, XXVI-13, carpeta 890. 10 d'abril de 1472).

53. "... l'actuació conjunta i comunitària de la població a partir de la noció col·lectiva inherent al principi municipal, es compagina amb una fragmentació interna. Ambdós elements són prou reals" (SABATÉ, F *Lo senyor rei...*, p. 227)

Manual de Novells Ardits, vulgarment anomenat Dietari del Antich Consell Barceloní. 28 vols. Ajuntament de Barcelona, 1892-1992.

SAN AGUSTÍN. *La ciudad de Dios*. 2 vols.. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1962.

SANS, J. M. [ed.] *Dietari o Llibre de Jornades (1411-1481) de Jaume Safont*. Barcelona: Fundació Noguera, 1992.

Fonts secundàries

ALSINA, C; FELIU, G; MARQUET, LL. *Pesos, mides i mesures dels països catalans*, Barcelona: Curial, 1990.

BLANCO, A. «Mitología de las procesiones. Antecedentes paganos de las procesiones cristianas» *Boletín de la Real Academia de la Historia* [Madrid] (1985), núm. 182, p. 3-53.

CHIFFOLEAU, J. «Dels ritus a les creences. La pràctica de la missa a l'Edat Mitjana» *L'Avenç* [Barcelona] (1988), núm. 111, p. 38-49.

CUBELES, A. «L'evolució de les actuacions del Consell de Cent en matèria d'urbanisme al segle XIV» *Barcelona. Quaderns d'Història* [Barcelona] (2001), núm. 4, p. 128-145.

DURÁN, A. *La fiesta del Corpus*. Barcelona: Ediciones Aymà, 1943.

– *Barcelona i la seva història*, 3 vols. Barcelona: Curial, 1972.

FERNÁNDEZ-CUADRENCH, J. «Les processons extraordinàries a la Barcelona baixmedieval (1339-1498). Assaig tipològic» *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelona] (2005), núm. 26, p. 403-428.

FERRER, R. «Mundo urbano y discurso procesional en la Valencia bajomedieval». A: MOLL, I. [ed.] *La vida quotidiana dins la perspectiva històrica* (III Jornades d'Estudis Històrics Locals, 1983). Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics, 1985, p. 181-185.

GUGLIELMI, N. «Muros y puertas en el paisaje urbano (Italia del centro y del norte. Siglos XIII-XV)» *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. [Barcelona] (1988), núm. 9, p. 333-359.

HANAWALT, B.; REYERSON, K. «Introduction» A: HANAWALT, B.; REYERSON, K. *City and Spectacle in Medieval Europe*. Minneapolis: University of Minnesota, 1994, p. IX-XX.

JAMES, M. «Ritual, Drama and Social Body in the Late Medieval English Town» *Past and Present* [Oxford] (1983), núm. 98, p. 3-29.

JASPERT, N. «El Consell de Cent i les institucions eclesiàstiques: cap a una visió comprensiva» *Barcelona. Quaderns d'Història* [Barcelona] (2001), núm. 4, p. 108-127.

JEHEL, G; RACINET, P. *La ciudad medieval*. Barcelona: Omega, 1999.

KOVACS, L. «La ciutat com a escenari: les entrades reials i la festa urbana» *Barcelona. Quaderns d'Història* [Barcelona] (2003), núm. 9, p. 71-82.

MARTÍNEZ-BURGOS, P. «El simbolismo del recorrido procesional». A: FERNÁNDEZ, G; MARTÍNEZ, F. [coord.] *La fiesta del Corpus Christi*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2002, p. 157-177.

MIRÓ, R. «El Consell certerí i la processó de Corpus». A: *Formes teatrals de la tradició medieval* (Actes del VII Col·loqui de la Société Internationale pour l'Étude du Théâtre Médiévale, Girona, 1992). Barcelona: Institut del Teatre, 1996, p. 163-171.

MCDANELL, C; LANG, B. *Historia del cielo*. Madrid: Taurus, 1990.

MUIR, E. *Fiesta y rito en la Europa Moderna*, Madrid: Editorial Complutense, 2001.

OLIVERA, C. [et al.] *Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 2005.

RAUFAST, M. «¿Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona (1458)» *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona] (2006), núm. 36/1, p. 295-333.

SABATÉ, F. *Lo senyor rei és mort!*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 1994.

SETTIA, A. *Rapine, assedi, battaglie. La guerra nel Medioevo*. Roma-Bari: Editori Laterza, 2002.

VENARD, M. «Itinéraires de processions dans la ville d'Avignon» *Ethnologie française* [París] (1977), núm. 7/1, p. 55-62.